

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ТА МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ У МІЖВОЄННУ ДОБУ (ОГЛЯД ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ)

Використання селянського ресурсу для потреб революції належало до числа найактуальніших проблем виживання більшовицького режиму в такій країні, як колишня Російська імперія, з її аграрними національними окраїнами і селянським складом населення. «Привид Вандеї» стояв за спиною більшовицьких вождів, які, пам'ятаючи про роль селянства в придуренні міського радикалізму доби європейських революцій, були одержимі страхом, що керований ними пролетарський рух, потоне в морі селянської реакції. Вирішення цієї проблеми уявлялося більшовикам, так само як і їх послідовникам в керівництві компартій країн Східної Європи в післявоєнний час, на шляхах розколу селянської маси, організації люмпенізованої її частини в класові спілки та корінної модифікації традиційних громадських об'єднань селянства в напрямі пролетаризованого відчуження його свідомості, власності та праці. У селянському середовищі України міжвоєнної доби існували два генералізованих типи громадських об'єднань. До першої групи належали специфічні сільські громадські організації у вигляді селянської кредитної та сільськогосподарської кооперації. Другу – становили доктринальні, кампанійські об'єднання, серед яких виділялися так звані класові спілки (комнезами, комітети взаємодопомоги, профспілка сільгоспспіробітників) шефські та добровільні товариства на кшталт Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, створені для ідеологічної обробки сільського населення в дусі комуністичної доктрини, і використовувані в якості засобу виконання поточних господарсько-політичних завдань. Сукупність громадських організацій радянського суспільства, що розповсюджували власну діяльність на сільських

мешканців та працівників підприємств сільськогосподарської промисловості утворювала складну систему багаторівневої взаємодії з державними органами та усіма іншими громадськими установами. Оскільки побудова соціалізму тоталітарного зразка пов'язувалася в планах компартійної еліти з перманентним революційним рухом, то пролетарський інтернаціоналізм перетворювався на ідеологічну програму усієї сукупності громадських об'єднань. Вивчення складної та суперечливої історії громадських об'єднань українського села є актуальною науковою проблемою. Проте як свідчать новітні історіографічні профільні дослідження, багато питань із теорії та історії селянських громадських об'єднань так і не знайшли належного висвітлення в історіографії¹. Особливо слабо вивчені національні та міжнародні аспекти їх діяльності. Це робить більш актуальним завдання об'єктивної інтерпретації уже відомих, опублікованих в археографічних збірниках документів, і особливо, пошуку та введення в науковий обіг невідомих матеріалів, що містяться на шпальтах періодичних видань, у фондах центральних і місцевих архівосховищ України, країн ближнього й далекого зарубіжжя. Водночас постановка і вирішення назрілих проблем в окресленій сфері не можливі без урахування доробку зарубіжної історіографії.

Велику цінність в плані концептуального переосмислення радянської національної та соціально-класової політики має й зарубіжне українознавство, яке розвивалось автономно від радянської історіографії. Праці дослідників української діаспори К. Кононенка, Є. Пастернака, Д. Солов'я характеризують антинаціональну й антигромадську спрямованість більшовицького тоталітарного режиму². Про роль комбідів та комнезамів в розколі селянства України, придушенні його спротиву комуністичній диктатурі в ході національно-визвольних змагань згадується в роботах І. Мазепи, М. Стахівя, М. Шаповала³. У праці історика української діаспори І. Герасимовича, присвяченій подіям голоду в Україні на початку 20-х років, згадується про контакти громадських організацій Заходу і радянської України під час отримання зарубіжної допомоги голодуючим населенням республіки. Побіжно показано використання більшовиками класових селянських спілок для реквізиції продовольства з метою забезпечення російських "червоних" сто-

лиць та постачання зерна на закордонні ринки⁴. На увагу заслуговує монографія О. Мицюка, в якій простежується державницька політика землеоблаштування єврейського населення в СРСР, розкриваються причини її провалу, а також ставлення до цих процесів еміграційних кіл та закордонного єврейства. У монографії міститься певний фактичний матеріал про діяльність ТЗЕТу в Україні⁵.

Дослідження західних істориків так званої "радянологічної школи" хоча і містять цікавий матеріал, відзначаються незвичними, оригінальними висновками, проте не можуть бути прийняті беззастережно. Вони характеризуються спільними недоліками, серед яких чільне місце посідає слабка джерельна база. Як доказ цього наводиться, головним чином, матеріал опублікованих офіційних радянсько-партійних документів та мемуаристики; рідкий виняток становлять фонди особистого походження. З цим пов'язана велика кількість гіпотез, припущень, які підмінюють засвідчені джерелами факти. Разом із тим, зарубіжні дослідники концентрували увагу переважно на рішеннях центральних партійних органів, ігноруючи нормативні акти, прийняті на республіканському рівні, вважаючи, що саме партійні лідери центру тримали в руках важелі управління усіма галузями радянського суспільства. З цієї причини недостатня увага приділялася регіональним аспектам національної політики, які в окремих республіках, зокрема в УСРР, мали відхилення від загальних партійних установок, аналізу специфічних умов функціонування на теренах України класових селянських спілок, кооперативних організацій тощо. Загалом, роботи західних авторів, спрямовані на з'ясування суті національної та міжнародної політики компартійного режиму в СРСР та Україні, торкаються лише окремих аспектів діяльності селянських громадських об'єднань.

Досліджуючи теоретичні засади впровадження пролетарського інтернаціоналізму в селянське середовище, професор Гарвардського університету Д. Мітрані в своїй праці під промовистою назвою "Маркс проти селянина: вчення соціального догматизму" доводить корінну несумісність інтересів індустріального робітництва й селянства. Жовтневий переворот, на його думку, породив такі конфлікти між містом і селом, яких не було за капіталізму, в результаті чого селяни й робіт-

ники “показали себе як протилежні одна одній сили”. Проте, стверджуючи, що марксизм і його різновид більшовизм “не мали такої аграрної програми, яка б відповідала селянській революції”, Мітрані залишає, по суті, без пояснень феномен утвердження більшовицького режиму в такій селянській країні, як Росія. Через загальнотеоретичний характер роботи, відсутність можливості користуватися фондами радянських архівів, автор не висвітлює практику розколу й підпорядкування пролетарській ідеї селянської маси за допомогою сателітних структурам більшовицької держави громадських об’єднань⁶.

У такому ж “державнототалітарному” ключі представлена діяльність політосвітніх установ та “культурницьких” громадських об’єднань по внесенню більшовицької ідеології в широкі маси населення в дослідженні західнонімецького історика В.Коларца⁷.

Заслужує на увагу висновок, до якого прийшов у своєму дослідженні “Як управляється Росія” англійський радянолог М.Фейсайд, про те, що позиція комуністів щодо селянства упродовж тривалого часу “являла собою цікаве поєднання залежності й ворожнечі. Кожного разу, коли комуністи вважали себе слабкими, вони, враховуючи, що їм доводиться діяти в дрібноселянській країні, робили поступку селянству. Коли ж їх позиції змінювалися, вони вдавалися до насильства”⁸.

Показовою є поява узагальнюючого дослідження А.Білінського про громадські організації в СРСР. Автор зосереджує увагу на одержавленні радянських громадських об’єднань, яке обґрунтовувалося на рівні доктринальних засад більшовизму, вказує на уніфікаційний характер та антинаціональну спрямованість радянського законодавства в галузі громадського будівництва. Справедливо трактуючи положення постанови ЦВК та Раднаркому СРСР від 6 лютого 1928 року “Про товариства і спілки без мети отримання зиску”, що забороняло затвердження статутів товариств, які “розбуджують національну сварку і ворожнечу, ставлять за мету вивчення й розвиток містики як спрямоване проти тих громадських організацій, де ще жевріла національна думка або релігійні традиції”, він на підтвердження свого вислову, не наводить ніяких аргументів⁹. Досить поверхово А.Білінський оцінює статус класових селянських спілок. За його твердженням, комнезами після реорганізації в

добровільні громадські об’єднання ніде не були зареєстровані й у своїй діяльності почали завмирати в другій половині 20-х років. Комітети взаємодопомоги він характеризує як ефемериди, організовані з ініціативи партії і керовані нею¹⁰.

В дійсності, після прийняття 16 листопада 1925 року ВУЦВК та РНК УСРР постанови про реорганізацію КНС, міжустановча комісія в справах товариств і спілок при НКВС України затвердила статут сільських комітетів незаможних селян. А 14 березня 1926 року приймається новий статут КНС, в якому спеціально наголошувалося на значенні й підвищенні політичної активності комнезамів¹¹. Наприкінці 20-х – початку 30-х років КНС активно залучалися компартійним режимом до здійснення примусової комунізації та масових репресій проти власницького селянства України. Постановою ЦК КП(б)У від 15 січня 1930 року на комнезамі покладалося створення наймитсько-незаможницьких груп при колгоспах. У селах із незаможного активу формувалися “штурмові” або “буксирні” бригади, які здійснювали форсовану колективізацію¹². Щодо КВД, то їхня роль у житті радянського селянства теж була далеко не однозначною¹³.

Зміна ракурсу наукових досліджень розширила коло “радянологічних студій”, у тому числі і за рахунок вивчення тем, пов’язаних із теорією та історією радянських громадських організацій. Як відзначав професор Каліфорнійського університету у Берклі М.Маля, “дещо з нової суспільної теорії 60-70-х років ХХ століття фактично виявилось ідеологічною спробою представити радянську систему як наслідок людського поривання, а отже, такою, що має демократичну санкцію. А це призводило до примусового відкидання зосередженої на народові тоталітарної моделі. “Ревізіонізм”, що впливав із цього, переставив існуючий донедавна акцент, з політики й ідеології на громадські й господарські сили, змінив “дослідження режиму” на “дослідження суспільства” й намагався роз’яснити радянські події “знизу”, як наслідок прояву громадянської поведінки, а не “згори”, як результат державних наказів¹⁴.

Відомий американський фахівець з російської історії Д.Е.Мейс шляхом інтерпретації результатів досліджень радянських істориків, залучаючи матеріали документальних збірок та тогочасної періодичної преси, запропонував, на наш погляд,

об'єднали до 1,5 млн. членів²⁷. Зрештою, це зрозуміло і самому Б.Кравченку, який далі у своїй праці зазначає: “Неспроможна самостійно контролювати село, партія вербувала собі на службу місцевих агентів, наділяючи їх широкими споклисливими привілеями”²⁸. Взагалі, недоступність радянських архівів для західних дослідників призводила до ряду неточностей у відтворенні історії громадських об'єднань радянського села. Так, в названій монографії говориться про розвиток комнезамів у роки існування другого радянського уряду України (листопад 1918 – червень 1919 року), в той час, коли декрет про створення КНС був прийнятий лише 9 травня містить вагомий фактичний матеріал і цінні спостереження про місце господарсько-громадських об'єднань у житті українського селянства, де увага акцентується на провідній ролі кооперативних об'єднань у відродженні 1920 року²⁹.

Разом із тим, дослідження Б.Кравченка національних сил на селі. Також підкреслюється, що не маючи вибору, більшовики дозволили кооперативам виконувати свою роботу, спрямовану на розвиток економіки. У результаті кооперація в другій половині 20-х років не тільки зробила значний внесок у господарський добробут республіки, об'єднавши у своїх лавах три чверті селян, а й як сила, що зміцнювала національну свідомість мас, стала справжньою школою для селянства України³⁰.

Спробою подолання усталених традицій західного “радянознавства” є монографічне дослідження З.Вайтца. У ньому на основі порівняльного аналізу джерел та матеріалів спеціальних історичних досліджень зроблена спроба показу механізму функціонування добровільного товариства “Друзі дітей” та інших громадських організацій, які залучалися компартійним режимом до боротьби з дитячою безпритульністю в Україні в 20-30-х роках³¹. Дж.Боффа розглядає громадські об'єднання як “стрижень громадянського суспільства”, слабкість якого на радянських теренах прямо пов'язана з долею громадських організацій. Торкаючись змісту міжнародного аспекту діяльності останніх, цей автор вважає, що він цілком визначався прагненням більшовиків під інтернаціоналістськими гаслами приховати стару імперську ідею “єдиної й неподільної Росії”. За його висновком, на кінець 30-х років виразно простежується тенденція на тотальне одержавлення громадських організацій,

їх цілеспрямована селекція з метою перетворення “у привідні паси” від партії до широких робітничо-селянських мас³². У монографії Д.Янг розглядається релігійний аспект індоктринації селянства національних республік СРСР у період нової економічної політики. Автором широко використовуються матеріали, що відбивають діяльність місцевих філій радянської Спілки воєвничих безвірників. Більшість із наведених дослідницьких фактів статистичного та біографічного характеру має під собою документальну основу – дані періодичних видань цієї атеїстичної громадської організації. Незважаючи на певні фактологічні неточності та дискусійність окремих теоретичних положень, згадане дослідження характеризує намагання автора відтворити механізм трансформації традиційної сільської культури в контексті більшовицької ідеології з опорою на соціально близькі верстви селянства засобом об'єднання останніх у спеціалізовані “компанійські” організації³³. Згаданий вище американський історик М.Маля, акцентує увагу на значенні організаційних форм індоктринації пролетарської ідеології у селянське середовище. Так, він пише: “Однак, хоча й абсурдна за своєю суттю, ленінська соціологія села, відіграла поважну роль у побудові того, що партія називала соціалізмом; постачала необхідні політичні засоби, які дозволили партії використати й остаточно підкорити село. Саме ця мета, а не лише конфіскація збіжжя, виявилася справжнім змістом класової боротьби на селі – війни, яка мала проводитися новим “союзом” сільського пролетаріату, незаможників та їхнього старшого міського брата, тобто партії”³⁴.

Значною мірою заповнює прогалини в об'єктивному вивченні єврейського переселення й участі в ньому ТЗЕТу “Коротка єврейська енциклопедія”, видана в Ізраїлі російською мовою Товариством із вивчення єврейських громад при єврейському університеті в Єрусалимі³⁵. Це цікаве, змістовне видання стало справжньою універсальною енциклопедією єврейського народу, яка охоплює широке коло питань минулого і сучасного життя євреїв у всьому світі. Як свідчать статті “Землеробство”, “КОМЗЕТ”, “ОЗЕТ”, у 20-х роках ХХ ст. в Україні існувала найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення, яке мало власні школи, газету й театр, існували регіони, де проходили процеси землеоблаштування євреїв.

Яскраво висвітлено історію створення та діяльності переселенських товариств та добровільних організацій, що їм допомагали. Вміщено короткі історичні довідки діячів, керівників КОМЗЕТу та ТЗЕТу.

Оригінальну модель передумов впровадження революційно-інтернаціоналістської ідеології у селянське середовище запропонував А.Граціозі, зробивши парадоксальний висновок про підвищену революційність українського селянства, пов'язану з геополітичним становищем українських земель в умовах визвольних змагань. За умови прийняття його гіпотетичної тези про те, що в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, селяни були реальною основою національного існування, необхідно отримуємо положення про те, що ці ж самі селяни репрезентували собою субкультуру, котру можна охарактеризувати як протонаціональну. Згідно з міркуваннями автора, селяни – як вказує рецензент праці А.Граціозі В.Л.Теліцин – були членами своєрідного селянського “інтернаціоналу”, який мав власну шкалу цінностей, котра виступала, не дивлячись на усвідомлення власної національної ідентичності, головним соціокультурним чинником спонукання селян, до активних дій на підтримку будь-якої політичної сили, в гаслах якої були пропозиції негайного вирішення питання про мир та землю, незалежно від національної приналежності цих політичних сил³⁶.

Певний доробок в історіографію участі громадськості України в русі міжнародної революційної солідарності внесли праці істориків так званого “соціалістичного зарубіжжя”. Наукові розвідки болгарських вчених Н.Димова і Д.Шарланова³⁷, присвячені діяльності секції МОДРу за червоним кордоном, містять спорадичний матеріал про участь радянського селянства в інтернаціональних акціях на захист політв'язнів капіталістичних країн, солідарності з антифашистською боротьбою європейського пролетаріату. Подібні сюжети з використанням польського матеріалу зустрічаємо в дослідженнях польського історика В.Матерського³⁸. У роботах істориків НДР І.Цельта, Г.Кенінга, Г.Йена³⁹ трапляються згадки про співробітництво модрівців України та Веймарської республіки, підтримку громадськими об'єднаннями СРСР страйкової боротьби німецьких робітників у роки так званої “великої кризи”. Зрозуміло,

що цим роботам були властиві ті ж підходи до трактування тогочасних подій, що й радянським дослідженням. Специфічна форма викладу фактичного матеріалу, зумовлена впливом традицій наукової історичної школи цих країн, була загалом підпорядкована ідеологічній парадигмі, що диктувала побудову тексту на виключно позитивному матеріалі, замовчування негараздів у середовищі міжнародного революційного руху. В гіпертрофованій формі давалася оцінка революційної боротьби робітничого класу й селянства у міжвоєнний час, акцентувалась увага на значенні підтримки її з боку СРСР. До того ж у більшості досліджень інтернаціональні зв'язки селянських організацій УСРР залишалися поза увагою істориків “країн народної демократії” як малосуттєві. У статтях істориків НДР А.Хенінга й Е.Левіна, присвячених створенню та початковому етапу діяльності Селянського Інтернаціоналу, навіть не згадується про участь у цих подіях громадських організацій радянського села⁴⁰.

Окремий блок становлять зарубіжні дослідження історії міжнародних революційних організацій, в яких співпрацювали громадські селянські об'єднання України. У статті Д.Райла “Міжнародна Червона допомога й стратегія Комінтерну”, вміщеній у періодичному “Міжнародному огляді соціальної історії”, МОДР трактується як знаряддя комуністичної пропаганди. У цьому, по суті, першому спеціальному дослідженні МОДРу в західній історіографії, принцип пролетарського інтернаціоналізму розглядається під кутом зору його використання для реалізації експансіоністських зовнішньополітичних акцій компартійної еліти в СРСР, наголошується на тотальному контролі пануючого більшовицького режиму за діяльністю радянської громадськості на міжнародній арені. Водночас праці названих авторів хибують на недостатнє фактологічне обґрунтування цих доцільних теоретичних положень. До того ж актикомуністична загостреність і відсутність можливості працювати з документами радянських архівів призводили до окремих неточностей, необґрунтованих історичних екстраполяцій. У зв'язку з цим у тіні залишилися “внутрішні” функції МОДРу з „викачування” коштів на проведення соціалістичного експерименту та камуфлюванню репресій, що розгорнулися широким фронтом в СРСР у 30-ті роки. Погоджуючись із висновком Дж.Райла про

те, що нещасні долі жертв буржуазного правосуддя часто слугували “помолом для млина комуністичної пропаганди”⁴¹, слід враховувати, що участь громадськості України в кампаніях МОДРу не підлягає однозначній оцінці. Підпорядкована політичним інтересам більшовицької еліти і керівництва Комінтерну, вона водночас чинила реальний спротив реакції, полегшувала долю зарубіжних революціонерів та їх сімей.

Практично не досліджується історія Селянського Інтернаціоналу. В монографії західнонімецького історика Г.Ноллау він лише згадується поряд з іншими “червоними організаціями”⁴². Подібний підхід узгоджується із загальним традиційним постулатом західної історіографії про несумісність цілей комуністів і селянських мас, запереченням організованого селянського руху як самостійної сили. Підставою для такої позиції стала відома теза Л.Троцького про те, що “навіть за найсприятливіших умов селянство не здатне обернути свою величезну кількість на політичну якість”⁴³.

В історичній літературі також знайшов відображення аспект структурних особливостей та функціонування системи селянських громадських об'єднань радянського взірця в рамках боротьби комуністів за визначальні позиції в політичному житті країн Центральної й Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) у перші десятиліття після закінчення другої світової війни. Зрозуміло, що для історичних досліджень цієї проблеми, що здійснювались в СРСР упродовж 50-х років, був характерний суворий класовий підхід, відверта ідеологічна заангажованість та пропагандистське спрямування. В деяких роботах тенденційно описувалася практика використання громадських об'єднань в ініційованих компартіями Східної Європи аграрних перетвореннях, як початкового стану залучення селянства до створення соціально-економічних операційних баз в боротьбі комуністів із політичними опонентами. Важлива роль кооперативної мережі невиробничого інтегрування селянства Східної Європи як компонента амортизаційних заходів по зменшенню деструктивних наслідків лівацьких дій компартійних режимів в аграрній сфері знайшла часткове відображення в групі досліджень болгарських вчених⁴⁴. У них простежується чітка лінія застосування в Болгарії, Чехословаччині, Румунії та Східній Німеччині селянської кооперації як трансформацій-

ного етапу в процесі переходу селян-власників до виробничого кооперування на кшталт сталінських колгоспів. Можливість для трудящого селянства мати громадсько-політичний вираз своїх інтересів виключно через пролетарське політичне представництво подається в праці дослідника громадського аспекту діяльності комуністів на селі А.Чакалова⁴⁵.

Роль громадських об'єднань як провідника революційної свідомості від пролетаріату до селянства та вияв цієї тенденції на політичному рівні були окреслені в дослідженнях польських істориків⁴⁶.

Значний масив літератури з проблем тоталізації сільського суспільства за радянським зразком з'явився саме у східно-європейських країнах на новому етапі накопичення історичних знань після XX з'їзду КПРС. У ньому з'ясувалася певна відмова від класово-антагоністичної полярної схематизації у висвітленні історичних процесів. Безпосередньо це стосувалося історії громадських об'єднань, що були провідниками державної політики на маси сільського населення і водночас виступали як форми активізації громадсько-політичних рухів селянства. В той час, як радянські дослідники, намагаючись чітко слідувати структурній схемі “базис – надбудова”, обирали пріоритетом досліджень вивчення закономірностей та специфіки соціально-економічних змін, чеські вчені прагнули відобразити структурно-організаційну трансформацію в громадсько-політичних інститутах Чехословаччини. При цьому в традиційно аграрній Словаччині головний акцент робився на аграрних проблемах та специфіці розвитку різновидів селянських громадських представництв⁴⁷.

Окрему групу історичних праць становлять наукові розвідки польських вчених, які мали предметом дослідження організаційну структуру та центральні напрями діяльності селянських політичних та громадських об'єднань в аспекті їх участі у здійсненні “аграрно-революційних перетворень радянського зразка”. Так, праця Г.Слабека “Аграрна політика ППР” відображувала застосування комуністами всіх важелів тиску на опозиційне їм власницьке польське селянство⁴⁸. Проте в усіх названих дослідженнях продовжувала панувати методологія, яка утверджувала унікальність пролетаріату в системі суспільного прогресу і вищу соціальну цінність його політичного

представництва – компартії. Концептуально ці праці перегукувалися з роботами, присвяченими функціонуванню громадських об'єднань у селах Східної Європи, що з'явилися в СРСР під час хрущовської “відлиги”. Поліаспектний аналіз соціально-економічного становища країн цього регіону, що мав місце в зазначених працях, віддзеркалював багатofункціональність механізму залучення громадських об'єднань як суто селянських, так і загальнодержавних, з їх представництвами у сільській місцевості для формування у свідомості селянства неадекватного сприйняття ролі громадських інститутів у політичній системі “народної демократії”. Розподіл окремих функцій розглядався за векторами діяльності кооперації, профспілкових організацій, добровільних товариств, як це відбувалося в умовах становлення тоталітарного режиму в 20-30-ті роки в Україні. Компонентний розгляд окремих підрозділів системи сільських громадських об'єднань, що структурувались за радянським зразком і діяли в Східній Німеччині в період соціалістичної трансформації, містять праці Д.Закке⁴⁹.

Таким чином, усі історичні праці, присвячені “східноєвропейському аспекту” досліджуваної проблеми, включаючи монографії, статті, доповіді, що були відредаговані та опубліковані відповідно до загальної парадигми марксизму-ленізму як на теренах республік Союзу РСР, так і у країнах “народної демократії”, можна умовно диференціювати за періодами. Перший період – до XX з'їзду КПРС – характеризувався відвертим домінуванням жорсткого класового підходу та некомпенсованим поширенням вимог апології директивного транспонування радянського досвіду на сферу діяльності селянських громадських об'єднань у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Наступний період продемонстрував тенденції певного розширення джерельної бази досліджень із посиленням вимог компартійних правлячих режимів щодо “адекватного” відображення подій, що викликало певні суперечності під час оприлюднення результатів наукового пошуку. Період 70-х – першої половини 80-х років засвідчив здійснення в історіографії рамкового переходу в площину так званої консервації форм класової рефлексії суспільно-політичних модифікацій селянських об'єднань за вивіреною моделлю “диктатури пролетаріату”.

Серед праць західних вчених та дисидентів, в яких аналізуються компаративні форми організації селянства в СРСР та країнах “народної демократії”, можна виділити як конкретно-історичні, так і теоретичні праці, які теж мають ряд суттєвих недоліків, проте несуть масиви досить цінних узагальнень, зроблених поза системою об'єктів вивчення⁵⁰. Основними вадами цих робіт, як уже зазначалося, є функціональна недостатність джерельної бази, жорстка антидоктринальність щодо марксистських концепцій викладу, що звує ступінь їх об'єктивної критичної рефлексії. Цікавою історико-соціологічною розвідкою стосовно спільних рис тоталітарних режимів Східної Європи та Союзу РСР є стаття Е.Яноша, яка репрезентує новітнє коло досліджень з наукового компарування тоталітаризму за типологічними ознаками, зокрема його підсистеми громадських об'єднань⁵¹. Дослідження реформування економічних систем Югославії, Угорщини та Радянського Союзу, починаючи з 1950-х років, здійснене Б.Шавансом, включає спомин про господарську необхідність режимові опиратись на відповідну систему громадських об'єднань⁵².

Серед нової літератури, що тим чи іншим чином стосується проблеми транспонування радянського досвіду у сферу структурування громадських організацій селянства країн Центрально-Східної Європи, слід відзначити колективні монографії “Народна демократія: міф чи реальність?”, “Центрально-Східна Європа у другій половині XX століття. Становлення “реального соціалізму”, реферативний огляд “Системи радянського типу у Східній Європі: осмислення досвіду чотирьох десятиліть”⁵³ та збірки статей з історії тоталітарних режимів⁵⁴. Цікавою історико-соціологічною розвідкою стосовно спільних рис тоталітарних режимів Східної Європи та СРСР є стаття Е.Яноша, яка репрезентує новітнє коло досліджень з наукового порівняння тоталітаризму за типологічними ознаками, зокрема його підсистеми громадських об'єднань⁵⁵.

В цілому ж, оцінюючи позитивний внесок, який зробили зарубіжні дослідники в справу вивчення проблеми діяльності громадських селянських об'єднань у міжнародній та міжнародній сферах, слід пам'ятати, що головні роботи були написані ними кілька років тому і призначалися, в основному, для спеціалістів-радянологів. Тому претендувати на абсолютну

об'єктивність вони не можуть. Їхні підходи до висвітлення різних аспектів проблеми відзначаються незрівнянно більшою реалістичністю, ніж у радянській історіографії. Водночас події й процеси радянського суспільства розглядаються, як правило, в масштабах СРСР; український матеріал трапляється епізодично, а сюжети, які нас цікавлять безпосередньо, взагалі майже випали з поля їхнього зору.

- 1 Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: Історіографія. К., 1998. – С.206-255, 289-323; Рафальский О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С.118-195.
- 2 Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1960; Пастернак С. Україна під большевиками (1919-1939). – Торонто, 1973; Соловей Д. Голода України. Московсько-большевицький терор в УРСР між першою і другою світовою війною – Вінніпег, 1953; Його ж. Україна в системі советського колоніалізму. – Мюнхен, 1959.
- 3 Мазепа І. Большевизм і окупація України. – Львів, 1922; Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії советської Росії: У 2 кн. – Тернопіль, 1933; Його ж. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи. – Прага, 1927.
- 4 Герасимович І. Голод на Україні. – Берлін, 1922.
- 5 Мицюк О.К. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. – Прага, 1933.
- 6 Mitrany D. Marx against the Peasant: a study in social dogmatism. – London, 1931.
- 7 Kolarz W. Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion. – F.am Main, 1956.
- 8 Fainsod M. How Russia is Ruled. – Cambridge, 1963. – P.488.
- 9 Белінський А. Громадські організації в СРСР. – Мюнхен-Чикаго. – 1969. – С.23.
- 10 Там само. – С.26,27.
- 11 Адміністративний вісник. – 1926. - № 10.- С.3; ЦДАВО України. – Ф.257. – оп.1. – Спр.1278. – Арк. 29, 32.
- 12 Комітети незаможних селян України. 1920-1933 рр. – 36. док. і матеріалів. – К., 1968. – С.362.

- 13 Див. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні. – С.88-89.
- 14 Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. – К., 2000. – С.16.
- 15 Mace J.E. The Komitety Nezamozhnykh Selan and Structure of Soviet Rule in the Ukrainian Countryside, 1920-1933. Soviet Studies. – 1983. – Vol.35. - № 4. P.487-503.
- 16 Atkinson D. The End of the Russia Land Commune, 1905-1930. – Stanford, 1983.
- 17 Yaney G. The Urge to Mobilize: Agrarian Report, 1861-1930. – Urbana, 1982.
- 18 Shanin T. The Awkward Class. – Oxford, 1972; Davies R.W. The socialist offensive. The collectivization of Soviet agriculture. 1929-1930. – London, 1989.
- 19 Pinkus B. Fleischauer I. Die Deutschen in der Sowjetunion. – Baden-Baden, 1987.
- 20 Клейнер І. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. Вселюдськість у штатах націоналізму. – К., Торонто, Едмонтон, 1995.
- 21 Ehrh A. Das menonitentum in Rusland von Seiner Einwanderung bis zur Gegenwart. – Berlin, 1931; Rempal D. Menonite commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance 1789-1919 // Menonite Quarterly Review. – 1973. – N 47. – P.259-306; Goers U. The Molotschna settlement. – Winnipeg Manitoba, 1983; Smith H. The story of the Mennonites. – Berne Indiana, 1950.
- 22 Осташева В.Н. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С.6, 7.
- 23 Корн С. Большевизм і сталинізм // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С.70.
- 24 Adams A. Bolsheviks in the Ukraine. The second campaign. 1918-1919. – Heaven -London, 1963.
- 25 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
- 26 Там само. – С.88.
- 27 Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі. – К., 2000. – С.18.
- 28 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С.93.
- 29 Там само. – С.88.
- 30 Там само. – С.94, 95.
- 31 Siegfried C. Weitz. Geschichte der juden – dverwanlung in der sowjetunion / Zweit, erw. Auflage, In zwie Baden – Marburg a.o.l.Lahn, 1990.

- 32 Боффа Д. История Советского Союза. В 2 т. – Т. 1. – От революции до второй мировой войны. 1917-1941. – М., 1990 – С.188, 466.
- 33 Young V. Power and sacred in revolution Russia: Religions activist in the village. – Pennsylvania State University Press. – 1997.
- 34 Маля М. Вказ. праця. – С.157.
- 35 Краткая Еврейская Энциклопедия: В 6-т. – Иерусалим, 1976-1999.
- 36 Телицин В.Л. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годах. Очерки о большевиках, национал-социалистах и крестьянских движениях. М. Апро-XX, 1997. – 200с. // Отечественная история. – 2000. - № 4. – С.192-194.
- 37 Димов Н. Болгарските секция на МОПР и проблемата за единения антифашистки фронт (1923-1936) // Трудове на высшие икономически и-т Карл Маркс. – София, 1966. – Вып.1. – С.48-66; Шарланов Д. Създаване и дейност на легалната помощна организация (1923-1934) // Исторически преглед. – 1966. - № 5. – С.41-59.
- 38 Materski W. Polsko-radziecka wymiana wiezniow politycznych w latex 1921-1937 // Z pola walki. – 1977. - № 1. – S.112-126.
- 39 Zelt J. ... und nicht vergessen – die Solidaritat. – Berlin, 1960; Konig G. Der Kampf der Roten Hilfe Deutschlands gegen die Klassenjustiz der Weimar Republik und fur die Freilassung der proletasch – politischen Gefangenen in der Periode der Welt wirt-Schufskrise. 1929-1932. – Weimar, 1966; Jahn G., Shaaf H.-W. Die Unterstutzung Sowjet-russlands durchdie deutsche Proletariat in der Jahren der Revolutionaren Nachkriegskrise // Die Grosse Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland. – Berlin, 1967. – Bd.2. – S.117-149.
- 40 Henning A. Zur Grundung des Rotes Bauerninternationale (IBR) in Oktober 1923 // Wissenschaftliche Mitteilungen. 1982/2 S.30-33; Lewin E. Die Bauerninternationale // Jahrbuch fur Geschichte der sozialistischen Lander Europas. – 1984, Bd.28 – S.253-278.
- 41 Rube S. International Red Aid and Comintern Strategy. 1922-1926 // International Review of Soviet History. – Vol.15. Part. I, 1970. – P.44, 65-67.
- 42 Nollau G. Die Internationale. Wurzln und Ercheinungsformen des proletarischen Internationalismus. – Koln, 1959. – S. 256.
- 43 Троцкий Л.Д. История русской революции: В 2 т. – М.,1997. Т. 2, ч.2. – С.20.
- 44 Попов М.Кооперативно земледелие // Аграрни проблеми. – 1945. - № 7-8. – Кн. 1; Matcev B. The establishment of the cooperative system in agricultural complex in Bulgaria // Etudes historiques a l'occasion du XIII Congress international des sciences historiques. – Sofia. – 1970. – Vol. 5. – P. 96-112.
- 45 Чакалов А. Задачи на болгарската земеделска кооперация // Аг-

- рарни проблеми. – 1945. – Кн.3. – С.29-39.
- 46 Gora W. PRW w walce o podzial ziemi obszarniczej (1944-1945). – Warszawa, 1962.
- 47 Opat S. O novodemokraciji, 1945-1948. – Praha, 1966; Ceskoslovenska revoluce leteeh. 1944-1948. – Praha, 1965.
- 48 Slabek H. Polityka ograrna PPR. Geneza, realizacija, konsekwencje. – Warszawa, 1967.
- 49 Закке Д. Социалистические преобразования в аграрных отношениях ГДР. – М., 1960.
- 50 Seton-Watson H. The East European Revolution. – N.Y., 1951; Apthener H. The truth about Hungary. – N.Y., 1957; Nagy Ferenc. The struggle behind the iron curtain. – N.Y., 1949; Ripka H. Czechoslovakia enslaved: The story of the Communist Coup d'Etat. – London, 1950; Drbina P. Ceskoslovensko muj osud. – Toronto, 1982; Luza R. Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918-48. – Wien.-Koln, 1980; Kaplan K. Der kurze Marsch. Kommunistische Machtubernahme in der Tschechoslowakaj 1945-1948. – Munchen.-Wien, 1983; Kaplan K. Pravda o Ceskoslovensku 1945-48. – Praha, 1990; Glatz F. The Stalinist Model in Hungary // Etudes historiques. – 1990. T.15. № 6; Krystufek Zd. The Soviet Regime in Chechoslovakia. – Boulder, 1981.
- 51 Janos A. What was communism: a retrospective in comparative analysis // Communist and Post-Communist Studies. – London, 1996. – Vol.29. – N 1. – S. 126-141.
- 52 Chavance B. The transformation of Communist systems: Economic Report since the 1950. – Boulder, 1994.
- 53 Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность: Общественно-политические процессы в Восточной Европе, 1944-1948. – М., 1993; Централно Восточная Европа во второй половине XX века: В 3-т. – М., 2000; Системы советского типа в Восточной Европе: осмысление опыта четырех десятилетий: Сборник обзоров и рефератов / РАН ИНИОН. – М., 2000.
- 54 Восточноевропейский социализм: становление режима, попытки его модификации, причины краха. – М., 1992; Тоталитаризм в Европе XX ст. – М., 1996.
- 55 Janos A. What was Communism: a Retrospektive in Comparative Analysis // Communist and Post-Communist Studies. – London, 1996. – Vol.29. - №1. – S.126-141.